

2003 E-SOSDER - 2003 – Sayı: 2
+DIRIK EKİ ÜZERİNE BİR DENEME
MEHMET HAZAR*

Türkçe bir sözcükte birkaç ek birden bulunabilir. Bu ekler birbirinden ayıramayacak kadar kaynaşmış da olabilirler. Çok heceli görülen eklerde anlam önemlidir. Eklerin anlamları ayırt ediliyorsa birleşiklik açıkça görülür. Bu birleşik eklerden biri de +Dirik addan ad yapım ekidir. Aşağıdaki listede verilen sözcükleri dipnotlarda geçen sözlük ve eserlerden tarayarak çıkardık.

akındirik : *is. hlk.* Reçine, çam sakızı, akma.

burunduruk : *is.* hayvanları nallarken ısırılmaması için dudaklarını kısırmaya yarayan kısaç, yavaşa.

boyunduruk : *is.* Çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlayan ağaç çember.

cibindirik : *is. hlk.* Batı Anadolu'nun bazı köy ve kasabalarında vaktiyle gelin ata bindikten sonra başına örtülen çadır gibi bir örtü.¹

çiğindirik : *is. hlk.* İki ucuna su kabı, yoğurt tablası gibi taşınacak şeyler asılarak omuza alınan ağaç, omuzluk.

dişindirik : *is.* İpe ilmik atarak hayvanın ağzına takılan gem.

eğindirik : *is.* Sırt örtüsü.²

gömüldürük : *is.* 1. Boyunduruğa geçirilen kısa değnek. 2. Eyerin geriye kaymaması için atların boyunlarından aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış. Kırgız Türkçesinde kömüldürük “göğüslük, sinebent (eyer takımının aksamından)”.³

gözündürük : *is.* Atların gözlerini kardan korumak için yapılan gözlük.⁴

oğulduruk : *is.* 1. Sülâle, oğul ve torun gibi kimseler. 2. *is.hlk.* Döl yatağı.

omulduruk : *is.* Uygur Türkçesinde at eyerlenirken atın göğüslük tasmaı. Kazak Türkçesinde ömildirik. Orta Türkçedeki kömildirik ile yanı olduğu kanaatinde değiliz. Çünkü kökleri farklıdır. Gömüldürük boyunduruğa gömülen değnek, omulduruk omuza bağlanan kayıştır.⁵

sabunduruk : *is.* Sabunluk.

*Öğr.Gör., Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

¹ Besim Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, TDK, İstanbul, s.91. kelimenin kökü cibin<* çip, bk. Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, 2.baskı, Ankara, 1999, s. 71.

² Hasan Eren, a.g.e., s.131' de Bang, W., Beiträge zur türkkischen Wortforschung : Turan 1918, 291'e gönderme yapılmaktadır.

³ K.K. Yudahin, (Çev: Abdullah Taymas), Kırgız Sözlüğü, TDK, 3.baskı, Ankara, 1994, s.501.

⁴ Osman Göker, Uygulamalı Türkçe Bilgileri II, MEB Yayınları, Ankara, 1997, s.51

⁵ Emir Neçipoviç Necip, (Rusçadan çeviren İklil Kurban), Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara, 1995, s. 295. A. Tacimuratoğlu, (Tercüme; H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), Kazak Türkçesi Sözlüğü, TDAV, İstanbul, 1984, s. 218.

sakalduruk : *is. hlk.* 1. Külâhın başta durması için sakalın ve çenenin altından geçirilen, uçları . külâha bağlı bulunan ip veya kaytan (Orta Anadolu). 2. Yuların veya gemin, hayvanların çeneleri altından geçirilen parçası.⁶

Dokuz örnekte sözcüklerin sonunda “n”, üç örnekte ise “l” bulunmaktadır. Türkçe eklerde akıcı ünsüzlerden “n”nin yerine bazen “l” ünsüzü ile yapılan eklerin kullanıldığı bilinmektedir. Belki de bu yüzden Ömer Demircan bu eki izah ederken “-n (dönüşlülük), -Dİr (ettirgen) den sonra (eylemi yaptıran/ yapmaya yarayan şey) anlamını veren - k birliği var” demiştir.⁷

Bur “iki delik”, boy “vücut”, çık “kemik”, ok “soy, sop”, om “yuvarlak nesne”⁸, *sak(a) “çene kemiği”⁹, göz “görme işini yapan çift (ikiz) organ” kelime kökleri üzerine gelen küçültme ve teklik bildiren ve organ adlarının sonuna gelen “n” bazen “l” ünsüzlerinin tesiriyle¹⁰ sonu “n” ve “l” akıcı ünsüzleriyle biten diğer sözcüklerde de bu ek benzetme yoluyla yaygınlaşabilir.¹¹ Akındırık ve gömüldürük sözcüklerinde de ak- ve göm- fiil kökleri üzerine –n ve –l yanlış analogi yoluyla gelmiş olabilir. Cibin “sivrisinek” ve sabun sözcüklerine ise kelime sonundaki n’lerin psikolojik tesiriyle halk yeni alet isimleri türetebilir. Böylece organ adları ile ilgili aletlerin parçalarını tasvir eden bu ekin kullanımı genişlemiş olur.¹² Uygurca ayagın tur- sözünde benzer bir kullanım görülmektedir.¹³

Sonuç olarak bu eki boyunduruk gibi yaygın olan örneklerine dayanarak +(ı)n “organ adı yapan, organın küçük olduğunu ve tek olduğunu ifade eden ek” ve dur-uk biçimindeki “tutan anlamı ifade eden” eke dayandırarak izah edebiliriz. Bu ekin birleşimi +(In/Il) DİrIk’tır. Artık +DİrIk şeklinde de kullanılabilir.

İşaretler ve kısaltmalar:

+ : İsim köklerine gelen eklerden önce kullanılır.

- : Fiil köklerine gelen eklerden önce kullanılır.

() : İhtiyari şekli gösterir.

/ : Aynı görevde olan iki farklı eki için kullanılır.

I : I, i, u, ü dar ünlülerini temsil eder

* : Tasavvur edilen kelimenin başında kullanılır.

⁶ Besim Atalay, a.g.e., s. 93.

⁷ Ömer Demircan, Türkiye Türkçesinde Kök –Ek Birleşmeleri, TDK, Ankara, 1997, s. 92.

⁸ Osman Nedim Tuna, Türk Dilbilgisi (Morfoloji), İnönü Üniversitesi Ders Notları, Malatya, 1986, s.5.

⁹ Hasan Eren, a.g.e. s.351. sakak “çene”.

¹⁰ Himmet Biray, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, TDK, Ankara, 1999, s. 64. diş+in+dirik örneği böyledir.

¹¹ Sadettin Özçelik, Münir Erten, Türkiye Türkçesi Dilbilgisi, Diyarbakır, 2000, s. 77, sevindir- fiiline “-ık” eki getirilerek aşırı heyecanlanan kimseler için kullanılır.

¹² Hamza Zulfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK, Ankara, 1991, s. 82.

¹³ Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK, Ankara, 1994, s.19

< : İşaretin geniş tarafı kelimenin eski şeklini gösterir.

a.g.e : Adı geçen eser.

s. : Sayfa numarası.

Çev. : Çeviren.

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı.

TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TDK : Türk Dil Kurumu.

Kaynakça:

- A. Tacimuratoğlu, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Tercüme:H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), TDAV, İstanbul, 1984, s.218.
- Besim Atalay, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK, İstanbul, s.91.
- Emir Neçipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Ruşadan çeviren İklil Kurban), TDK, Ankara, 1995, s. 295.
- Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, (2. baskı), Ankara, 1999, s.71.
- Hazma Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK, Ankara, 1981, s. 82.
- Himmet Biray, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, TDK, Ankara, 1999, s. 64.
- K. K. Yuhadin, (Çev: Abdullah Taymas), *Kırgız Sözlüğü*, TDK, (3. baskı), Ankara, 1994, s.501.
- Osman Göker, *Uygulamalı Türkçe Bilgileri II*, MEB yayınları, Ankara, 1997, s.51.
- Osman Nedim Tuna, *Türk Dilbilgisi (Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi Ders Notları, Malatya, 1986, s. 5.
- Ömer Demircan, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri*, TDK, Ankara, 1997, s.92.
- Sadettin Özçelik, Münir Erten, *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır, 2000, s. 77.
- Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK, Ankara, 1994, s. 19.